

УДК: 159.923.3:376-053.6

DOI:10.31339/2617-9598-2018-1(1)-135-141

Щербан Т.Д.

доктор психологічних наук, професор,
Мукачівський державний університет

Соломка Е.Т.

кандидат психологічних наук, доцент,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАЖКОВИХОВУВАНOSTI В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

***Анотація.** В статті розглядається проблеми протиправної, асоціальної поведінки підростаючого покоління, зокрема важковиховуваних підлітків.*

Серед головних причин асоціальності дітей підліткового віку називають найрізноманітніші: від нестачі виховання у соціально-девіантних сім'ях до акцентуації характеру чи інших індивідуально-психологічних особливостей.

Ізольовані в колективі важковиховувані, педагогічно занедбані недисципліновані учні в більшості випадків конфліктують з педагогами, батьками, ровесниками, і тому до них ставляться з особливою обережністю і недовірям. Отже, важковиховуваний учень заздалегідь уже знає про те, які слова скаже педагог, за що буде звинувачувати його, чим буде йому погрожувати. Такі уявлення породжують прагнення учнів відгородити себе від "втручання", створити психологічні бар'єри, які перешкоджають педагогічному впливові, вихованець ніби відмовляється розуміти звернуті до нього слова.

Отже для продуктивної діяльності у сфері попередження і подолання відхилень у поведінці й особистісному розвитку учнів суттєве значення мають адекватні мотиви професійно-педагогічної діяльності, які визначають ставлення педагога до важковиховуваних учнів, суттєво впливають на позицію вихователя, роблячи її практично перетворюючою. Важливим компонентом адекватної мотивації педагогічної діяльності є співвідношення гуманістичних і ділових мотивів, "внутрішня" досягаюча мотивація.

Вкрай важливою є проблема поваги педагога до психічного світу дитини, знання і врахування її психічних станів, насамперед агресивності та соціальної фрустрованості, які активно впливають на прояви „важкими” підлітками асоціальної поведінки.

***Ключові слова:** важковиховуваність, асоціальна поведінка, агресивність, соціальна фрустрованість, важковиховуваний учень, мотивація педагогічної діяльності.*

Постановка проблеми. Науково-психологічний аналіз сучасного українського суспільства свідчить про загострення соціально-психологічної проблематики у повсякденному житті українських громадян. На одне з чільних місць висувуються проблеми протиправної, асоціальної та антисоціальної поведінки підростаючого покоління.

Окремого наукового статусу набувають питання асоціальної поведінки важковиховуваних підлітків, які постійно перебувають у зоні суспільного ризику і потребують кваліфікованої допомоги з боку практикуючих психологів і соціальних педагогів. Серед головних причин асоціальності дітей підліткового віку називають найрізноманітніші: від нестачі виховання у соціально-девіантних сім'ях до акцентуації характеру чи інших індивідуально-психологічних особливостей.

Важковиховувані підлітки – проблема кожного трансформаційного суспільства, то ж і в нашому середовищі вона потребує нагального вирішення.

Недостатня розробленість проблеми важковиховуваності у вітчизняній психолого-педагогічній науці якраз і зумовили актуальність теми дослідження.

Мета дослідження – встановити психологічну специфіку важковиховуваних підлітків і головні причини їхньої асоціальної поведінки, зокрема агресивність.

Результати дослідження. Серед численних проблем сучасної психологічної науки одними з найважливіших є ті, що зорієнтовані на вивчення дітей з ускладненою поведінкою, тобто трактуються як важковиховувані, „важкі” в плані здійснення навчально-виховних впливів.

Характерними рисами підліткового покоління є прагнення до самоствердження, до дорослості, підвищена емоційність, так званий юнацький максималізм, намагання виявити самостійність у різних галузях суспільного життя, заявити про себе, виділитися, показати свою неоднозначність, знайти своє місце в суспільстві. Якщо ці прагнення, потреби, запити, помилки не задовольняються у суспільному житті, вони атрофуються або спрямовуються у негативне річище.

Важковиховуваність – у широкому розумінні – це поняття, що пояснює складні випадки, з якими зустрічається педагог під час організації та здійснення виховного процесу. У вузькому розумінні термін «важковиховуваність» використовується для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушності чи патології діяльності), який потребує відповідної уваги і зусиль вихователя для його подолання.

Важковиховуваність часто зумовлена певними психофізіологічними особливостями дитини, а саме: надмірною подразливістю, збудливістю нервової системи або навпаки: високим рівнем загальмованої реакції, недостатньою віковою розвинутістю мотиваційно-вольової сфери, психологічних процесів сприймання, уваги, пам'яті, уяви, мислення тощо), соціально-психологічних особливостей вад розвитку її особистості, заниженої здатності до вольової адаптації, неадекватної самооцінки і рівня домагань, нерозвиненості здібностей до спільної, колективної діяльності, низьким ступенем соціалізованості тощо.

Важковиховуваність є здебільшого наслідком негативного психологічного впливу найближчого оточення на підростаючу особистість, вад її виховання. Забезпечення здорового психологічного мікроклімату, психологічно конкретне застосування методів виховання і перевиховання є необхідною передумовою попередження і профілактики важковиховуваності.

Майже у кожному класі є один-два, а то й більше так званих «важких» або педагогічно занедбаних підлітків. «Важкі» учні найчастіше перебувають в ізоляції від колективу, позбавлені товариської підтримки. До них часом ставляться із зневагою. Такі підлітки свій «важкий» шлях здебільшого розпочинають ще в дитинстві. Розлад у сім'ї, атмосфера байдужості, бездоглядність калічать їхні душі. Позбавлені друзів, вони почувають себе в класі

самотніми. Спільну мову знаходять лише з такими, як самі. Є й інші причини, що породжують «важких» підлітків: неправильне ставлення до дитини в школі, училищі, ігнорування того факту, що нервова система кожної людини має спадкові і вроджені властивості тощо.

Важковиховуваність також може спричинитися до різних нескладних розладів нервової системи, різних видів акцентуацій, тимчасових незначних затримок психічного розвитку тощо.

Соціально-економічні проблеми сьогодення, низька культура організації дозвілля молоді призвели до того, що підлітки здебільшого реалізують свої захоплення технікою, музикою, історією, політикою у процесі неформального спілкування, об'єднуються в різноманітні групи поза школою, поза будинками школярів. У неформальній групі підліток шукає визнання своєї особистості, поваги до себе. У таких групах здійснюється інтенсивний обмін інформацією, обговорюються питання, які хвилюють її членів, тут шукають відповідей, порад, підтримки. У ставленні до ровесників реалізуються можливості взаємодії з іншими, спроможність на рівних відшліфувати свої комунікативні навички й уміння, брати участь у боротьбі за лідерство і оволодіння наукою взаємовпливу та самовизначення у колективі і взагалі серед навколишніх відчувати свою приналежність. Для 15-16-річної людини неформальні об'єднання – не гра, а необхідність.

За даними досліджень І. Токарєвої, на першому місці серед цінностей, якими мотивуються підлітки у неформальних об'єднаннях, є група мотивів, основою якої є потреба в самостійності, незалежності, свободі прийняття рішень, намагання бути вільним від опіки. Саме цього часто не вистачає в організованих формальних групах. Значне місце посідає і прагнення довести свою «дорослість». Помітне місце займають мотиви, які відображають прагнення підлітків до активного дозвілля. Це підтверджує гіпотези про те, що в умовах урбанізації, зростання психологічних навантажень виникає потреба у розвагах, які знімають фізичні і психологічні напруження. Серед цінностей, якими мотивується підлітком цінність групи, є і загальні інтереси, і вільне спілкування з ровесниками.

Вивчаючи мотиви поведінки та участь підлітків і юнаків у неформальних об'єднаннях, І. Токарева прийшла до висновку, що дуже важливо врахувати психологічні особливості цього віку, почуття дорослості, соціальні запити та інформативність, міру розвитку інтелектуальної сфери. Дуже важливо знайти такий ступінь самостійності і міру відповідальності підлітків, які б відповідали його можливостям і суспільним вимогам, але при цьому дозволяли б дорослому впливати на дітей, активно взаємодіяти з ними на суб'єкт-суб'єктивному рівні.

Тільки співробітництво, засноване на взаємній повазі, довір'ї і допомозі, дозволить дорослому вивести підлітка у новий статус – свого помічника і товариша. Потрібно створити

сприятливі умови для максимального самоутвердження, самовираження і самореалізації підлітком своїх потреб, запитів, інтересів і можливостей.

Проблема неформальних об'єднань ставить перед психологічною наукою завдання пошуку шляхів цілеспрямованої організації роботи з підлітками.

Для педагогічно занедбаних підлітків характерні такі особливості спілкування:

1. Підвищення питомої ваги ізоляції в учнівському колективі у порівнянні зі спілкуванням;
2. Ненормованість стосунків і певна залежність в процесі спілкування від товаришів, що послаблює і без того досить хитку соціальну позицію «важкого» підлітка в колективі;
3. Досить мала інтенсивність формального і вільного спілкування з педагогом, працівниками і представниками адміністрації;
4. Відносно великий вплив на інтенсивність формального і вільного спілкування з педагогом особистісних недоліків, а саме: скутості, несміливості, обмеженості словникового запасу, мізерності інформації тощо;
5. Несформованість і нестійкість моральних норм і уявлень, що ускладнює спілкування підлітка з однолітками й особливо із старшими (батьками, вчителями).

Вільне спілкування «важких» підлітків повинно стати предметом вивчення ще й тому, що саме в процесі такого спілкування підлітка з однолітками проявляються всі особисті властивості його характеру.

У вільному спілкуванні проявляються найбільш типові, в тому числі і позитивні риси особистості і міжособистісні стосунки підлітків.

Ізольовані в колективі важковиховувані, педагогічне занедбані недисципліновані учні в більшості випадків конфліктують з педагогами, батьками, ровесниками, і тому до них ставляться з особливою обережністю і недовірям. Отже, важковиховуваний учень заздалегідь уже знає про те, які слова скаже педагог, за що буде звинувачувати його, чим буде йому погрожувати. Такі уявлення породжують прагнення учнів відгородити себе від «втручання», створити психологічні бар'єри, які перешкоджають педагогічному впливові, вихованець ніби відмовляється розуміти звернуті до нього слова.

Як висновок з вищесказаного, зазначимо: для продуктивної діяльності у сфері попередження і подолання відхилень у поведінці й особистісному розвитку учнів суттєве значення мають адекватні мотиви професійно-педагогічної діяльності, які визначають ставлення педагога до важковиховуваних учнів, суттєво впливають на позицію вихователя, роблячи її практично перетворюючою. Важливим компонентом адекватної мотивації

педагогічної діяльності є співвідношення гуманістичних і ділових мотивів, «внутрішня» досягаюча мотивація.

Вкрай важливою є проблема поваги педагога до психічного світу дитини, знання і врахування її психічних станів, насамперед агресивності та соціальної фрустрованості, які активно впливають на прояви «важкими» підлітками асоціальної поведінки.

Висновок. Результати дослідження дали підстави для висновків про основні психологічні особливості агресивності «важких» підлітків як одного з головних симптомів асоціальної поведінки.

Здійснений нами теоретичний аналіз проблеми прояву агресивної поведінки у важковиховуваних підлітків базувався на теоретичному розгляді проблеми агресії та агресивної поведінки.

Агресивна поведінка важковиховуваних підлітків полягає насамперед в особистісному самозахисті та особистісному самоствердженні.

Агресивну поведінку як варіант асоціальної поведінки та соціально-психологічної неадаптованості важковиховуваних підлітків можна розглядати як особливий мотив, спрямовуючий розвиток особистості до несприйнятливих дій. Тому, положення наявності тісного взаємозв'язку між проявом агресивності та змістом соціально-психологічної адаптації особистості «важкого» підлітка виступає основним у нашому дослідженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Н.А., Тараканов Ю.В. Асоциальное поведение несовершеннолетних: Монография / Под ред. А. В. Горожанина. – Самара: Изд-во Самарского юрид. ин-та Минюста России, 2001. – 154 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. / Бондарчук О. І.– К.: МАУП, 2001.– 96 с.
3. Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків. / Двіжона О. В.– Автореф. дис. к. психол. н. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
4. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навч. посіб. / Дроздов О. Ю., Скок М. А.– Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.
5. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. / Змановская Е. В. – М.: Издат. центр “Академия”, 2003. – 288 с.
6. Козубовська І. В. Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. / Козубовська І. В., Товканець Г. В. – Ужгород: УЖДУ, 1999. – 92 с.
7. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. / Максимова Н. Ю.– К.: ВПУ “Київський університет”, 2002. – 308 с.

8. Міщик Л.І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. / Міщик Л.І., Білоусова З. Г. – Запоріжжя: ЗДУ, 2003. – 108 с.
9. Шестопалова Л.Ф., Перевзная Т.А. Ценностно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению // Психол. журнал. – 2002. – т. 24. – №3. –С. 66-71.

REFERENCES

1. Andreev N. A., Tarakanov Yu. V., 2001. Asotsialnoe povedenie nesovershennoletnikh: [Asocial behavior of minors] Monografiya / Pod red. A. V. Gorozhanina, Samara: Izd-vo Samarskogo yurid. in-ta Minyusta Rossii. p.154.
2. Bondarchuk O. I., 2001. Psykholohiia simi [Psychology of the family]: Kurs lektsii, K.: MAUP. p. 96.
3. Dvizhona O. V., 2004. Psykholohichni determinanty asotsialnoi povedinky pidlitkiv [Psychological determinants of adolescent's social behavior]. Avtoref. dys.. kand... psikhol. n. – Ivano-Frankivsk, p.20.
4. Drozdov O. Yu., 2000. Problemy ahresyvnoi povedinky osobystosti [Problems of aggressive behavior of the person]: Navch. posib. Chernihiv: ChDPU im. T. H. Shevchenka, p.156.
5. Zmanovskaya Ye. V., 2003. Deviantologiya (Psikhologiya otklonyayushchegosya povedeniya) [Deviantology (Psychology of Deviant Behavior)]: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedeniy. M.: Izdat. tsentr "Akademiya" p.288.
6. Kozubovs'ka I. V. , 1999. Osoblyvosti profesiino-pedahohichnoho spilkuвання z vazhkovykhovuvanyimi ditmy molodshoho shkilnoho viku [Features of vocational and pedagogical communication with hard-core children of junior school age]. Uzhhorod: UzhDU, p. 92.
7. Maksymova N. Yu., 2002. Psykholohiia adyktyvnoi povedinky [Psychology of addictive behavior]: Navch. posib. K.: VPU "Kyivskiy universytet", p.308.
8. Mishchuk L.I., 2003. Sotsialno-psykholohichni ta pedahohichni problemy dezadaptatsii ditei i pidlitkiv [Mishchuk L.I. Sotsialno-psykholohichni ta pedahohichni problemy dezadaptatsii ditei i pidlitkiv]. Zaporizhzhia: ZDU, p.108.
9. Shestopalova L. F., Perevznaya T. A., 2002. Tsennostno-smyslovaya sfera lichnosti so spetsificheskimi rasstroystvami i sklonnostyu k pro-tivopravnomu povedeniyu [Value-semantic sphere of personality with specific disorders and propensity for illegal behavior]. Psikhol. zhurnal. t. 24, #3, p. 66 - 71.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы противоправного, асоциального поведения подрастающего поколения, в частности трудновоспитуемых подростков.

Среди главных причин асоциальности детей подросткового возраста называют самые разные: от недостатка воспитания в социально-девиантных семьях до акцентуации характера или других индивидуально-психологических особенностей.

Изолированные в коллективе трудновоспитуемые, педагогически запущенные недисциплинированные ученики в большинстве случаев конфликтуют с педагогами, родителями, сверстниками, и поэтому к ним относятся с особой осторожностью и недоверием. Итак, трудновоспитуемых ученик заранее уже знает о том, какие слова скажет педагог, за что будет обвинять его, чем будет ему угрожать. Такие представления порождают стремление учеников оградить себя от "вмешательства", создать психологические барьеры, которые препятствуют педагогическому влиянию, воспитанник будто отказывается понимать обращенные к нему слова.

Так что для продуктивной деятельности в сфере предупреждения и преодоления отклонений в поведении и личностном развитии учащихся существенное значение имеют адекватные мотивы профессионально-педагогической деятельности, которые определяют отношение педагога к трудновоспитуемым учащимся, существенно влияют на позицию воспитателя, делая ее практически преобразующей. Важным компонентом адекватной мотивации педагогической деятельности является соотношение гуманистических и деловых мотивов, "внутренняя" достигающая мотивация.

Крайне важной является проблема уважения педагога к психическому миру ребенка, знание и учет ее психических состояний, прежде всего агрессивности и социальной фрустрированности, которые активно влияют на проявления "трудными" подростками асоциального поведения.

Ключевые слова: *трудновоспитуемость, асоциальное поведение, агрессивность, социальная фрустрированность, трудновоспитуемый ученик, мотивация педагогической деятельности.*

Summary. *The article deals with the problems of unlawful and asocial behavior of the younger generation, in particular, difficult-to-reach adolescents.*

Among the main causes of the asociality of adolescent children are called the most diverse: the lack of education in socially-deviant families to accentuations of the nature or other individual psychological characteristics.

In difficult cases, pedagogically neglected, disciplined students isolated in a collective conflict in most cases with teachers, parents, and peers, and therefore they are treated with special caution and distrust. Consequently, a difficult pupil already knows in advance what the teacher will say, what will accuse him of what he will be threatened with. Such representations give rise to the desire of students to protect themselves from "interference", to create psychological barriers that impede pedagogical influences, the pupil seems to refuse to understand the words addressed to him.

Therefore, for the productive activity in the field of prevention and overcoming of deviations in the behavior and personal development of students, adequate motives of vocational and pedagogical activity that determine the teacher's attitude to the difficult learners are essential, significantly affect the position of the educator, making it practically transformative. An important component of adequate motivation for pedagogical activity is the correlation of humanistic and business motives, "internal" achievable motivation.

Of particular importance is the teacher's respect for the child's mental world, knowledge and consideration of her mental states, first of all, aggressiveness and social frustration, which actively influence the manifestations of "heavy" adolescents of social behavior.

Key words: *difficulty, asocial behavior, aggressiveness, social frustration, difficult learner, motivation of pedagogical activity.*

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>